

Del II

Den tidlige kolde krig 1945-1962

5 · Den internationale kontekst 1945-1962

Indledning

Oprindelsen til den kolde krig lå i den politiske og militære situation i Europa efter de allieredes sejr over nazi-Tyskland i 2. verdenskrig.¹ Tysklands totale kapitulation i 1945 havde skabt et magttomrum i Europa, som militært blev udfyldt af de fremrykkende amerikanske, britiske og russiske hære. I løbet af få år fra 1944/45 til 1949/50 blev samarbejdet mellem de allierede afløst af dyb mistillid, der førte til udviklingen af et bipolært system, hvor strukturelle og idépolitiske modsætninger mellem vestlige demokratier og østlige diktaturer spillede en fremtrædende rolle. Senere fulgte også en militarisering og nuklearisering af modsætningerne. Man kan ikke pege på én faktor som altafgørende, men placeringen af de sovjetiske og de vestallierede tropper i sommeren 1945 blev i sidste ende den vigtigste determinant for, hvilke lande der blev placeret hvor i forhold til det jerntæppe, som fra anden halvdel af 1940'erne sænkede sig over Europa.² En påstand om, at Roosevelt på Jaltakonferencen i februar 1945 „overgav“ Østeuropa til Stalin, ignorerer således nogle enkle militære og politiske realiteter.³

Udviklingen i den kolde krig i den første periode fra afslutningen af 2. verdenskrig i 1945 til Cubakrisen i 1962 kan beskrives i tre dele: bipolariteten i Europa vokser frem i sidste halvdel af 1940'erne, den kolde krig globaliseres og militariseres op gennem 1950'erne, mens udviklingen fra opbruddet i øst-blokken efter Stalins død til Cubakrisen danner rammen for tredje del.

¹ Selve udtrykket „den kolde krig“ (*the cold war*) tillægges Walter Lippmann (1889-1974), der gennem mange år var *nestoren* blandt amerikanske journalister og kommentatorer. Det skete første gang i en artikel i efteråret 1947. Lippmann havde udtrykket fra 1930ernes Europa, hvor det var blevet brugt til at karakterisere Hitlers nervekrig mod Frankrig (*la guerre blanche* eller *la guerre froide*), se Ronald Steel, *Walter Lippmann and the American Century*, 1980, s. 445.

² Udtrykket jerntæppe („*iron curtain*“) blev anvendt af Churchill i en tale i Fulton, Missouri, 5. marts 1946. Talens betydning blev forøget af, at præsident Truman var blandt tilhørerne.

³ Se f.eks. Stéphane Courtois, m. fl., *Kommunismens Sorte Bog. Forbrydelser, terror, undertrykkelse*, 2003, s. 37.

Bipolariteten i Europa vokser frem

Der kan opregnes en række aktørhandlinger og politiske strukturer, som er vigtige for at forstå, hvordan og hvorfor den kolde krig gennem de første år var et europæisk anliggende. Blandt de vigtigste var sovjetiseringen af Østeuropa og den sovjetiske besættelseszone i Tyskland, Trumandoktrinen og Marshallplanen (1947), kuppet i Tjekkoslaviet (1948), Berlinblokaden (1948-49) og oprettelsen af Atlantpagten (NATO) i 1949. Den økonomiske og politiske genopbygning antog efter kort tid meget forskellige former i Øst- og Vesteuropa. Hertil kom, at forholdet mellem de sejrriige allierede tropper i de forskellige dele af det fra nazi-Tyskland befriede Europa og de lokale befolkninger hurtigt udvikledes forskelligt i Øst- og Vesteuropa. Mens vestmagternes soldater blev modtaget som befriere og fortsat opfattet sådan, udvikledes der et modsætningsforhold mellem de russiske tropper og lokalbefolkningerne i den østlige del af Europa. Polen var det vigtigste tilfælde.

Sovjetisering af Østeuropa

Striden om Polen blev et af omdrejningspunkterne i de første år af den kolde krig. Tyskland og Ruslands invasion af Polen i august 1939 havde udløst 2. verdenskrig, og Storbritannien og USA så udviklingen i Polen som afgørende for mulighederne for, at Østeuropa kunne leve uafhængigt af Sovjetunionen. Under krigen havde der været to polske eksilregeringer, én i London af stærkt nationalt orienterede og én i Lublin, som i 1944 var udpeget og blev kontrolleret af Stalin. Uenigheden om den polske regerings sammensætning var længe et konfliktpørgsmål mellem de vestallierede og Rusland, indtil vestmagterne så sig nødsaget til at anerkende den Lublin-komité, som Moskva tidligt i 1945 formelt havde anerkendt som Polens regering. Hertil kom virkningerne af de russiske troppers adfærd under fremrykningen mod Tyskland i krigens sidste år. I sommeren 1944 havde russerne stoppet fremrykningen foran Warszawa, mens de tyske tropper nedkæmpede de polske modstandsgrupper, der havde gjort opstand mod tyskerne i forventning om et russisk indtog. Efter de sovjetiske mord på 14.000 polske officerer i Katynskovene i foråret 1940 forstærkede det de dybtliggende anti-russiske holdninger i den polske befolkning. I Stalins forestillingsverden var et fredeligt og gensidigt imødekommende forhold til befolkningen i Polen – eller andre uden for sovjetisk kontrol – aldrig en mulighed. Fra tidligt i 1946 begyndte Stalin også at tale om den uundgåelige konflikt mellem den socialistiske og den kapitalistiske verden.

Med støtte i den røde hærs fremrykninger mod vest begyndte Sovjetunionen at blande sig i andre østeuropæiske landes indre forhold. Fra 1946 opnåede Sovjetunionen kontrol med regeringerne i Albanien, fra 1947 i Bulgarien, Ungarn, Rumænien og Polen og fra 1948 i Tjekkoslaviet. Især

det kommunistiske kup i Tjekkoslaviet øgede mistroen til russerne i Vesten, da landet var et af de få i Østeuropa med et fungerende demokrati og en demokratisk tradition fra mellemkrigstiden. Men samtidig var Sovjetunionen villig til at gøre mindre indrømmelser til de vestallierede. For at sikre sig deres opslutning bag den militære og politiske konsolidering af, hvad Stalin anså som en vital sovjetisk kontrolzone i Østeuropa og Tyskland, markerede han de ydre grænser for den sovjetiske interessesfære ved i 1946 at trække de sovjetiske tropper tilbage, der i 1945 var stationeret på Bornholm, i Iran, i Nordnorge og i Tyrkiet. Det var også ud fra ønsket om fortsat koordinering med vestmagterne,

Truman kører igennem det sønderskudte Berlin i sommeren 1945. (Truman Library).

at Sovjetunionen forholdt sig passivt i den græske borgerkrig trods tilstedeværelsen af en kommunistisk front. Grækenland var i Stalins opfattelse vestlig kontrolsfære. Grundlæggende var Stalins adfærd bestemt af en indbygget mistænksomhed mod vesten og dyb modvilje mod alt fremmed. Den sovjetiske diktator havde også en tro på, at de kapitalistiske lande efter krigen ville opleve en generel økonomisk krise med indbyrdes sammenstød, som ville give Sovjetunionen et stort manøvrerum i Europa og Asien. Dette – snarere end en nøje udformet dispositionsplan (en „master plan“) – formede den sovjetiske tilbøjelighed til „varsom ekspansionisme“ i, hvad de sovjetiske ledere så som Sovjets naturlige indflydelsessfære i Østeuropa.⁴

Tysklandsproblemet

I 1946 indledte USA og Storbritannien en økonomisk sammenlægning af deres besættelseszoner i Tyskland og satte en stopper for overførsel af krigsskadeserstatninger til Sovjetunionen. Mens Frankrig i nogen tid søgte at opretholde en uafhængig politik i spørgsmålet, var de to vestmagters hensigt at samle og styrke de vestlige zoner i en front vendt mod Øst. Tysklands sikkerhedspolitiske orientering var af afgørende betydning for magtbalancen mellem Vest og Øst. Materielt havde Tyskland, trods krigens ødelæggelser, et

⁴ Se Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity. The Stalin Years*, 1996, s. 11-29; Vladislav Zubok and Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*, 1996, s. 9-77.

betydeligt industrielt, økonomisk og demografisk potentiale, og det fremtidige tyske styres ideologiske observans ville have en afgørende vægt i konkurrencen mellem de ulige politiske og økonomiske systemer i Øst og Vest.

Med den ny Tysklandspolitik stødte vestmagterne mod Sovjetunionens hovedpræference grundet i erfaringerne fra de to verdenskrige: at hindre en ny tysk militær oprustning. Sovjetunionen protesterede herimod og henviste til aftalerne fra Potsdam-konferencen i sommeren 1945, hvor Tyskland var blevet behandlet som en økonomisk enhed. Gennem 1946 fremskyndede Moskva dog selv opdelingen af Tyskland. I april blev det østtyske socialdemokrati tvunget til sammenlægning med det østtyske kommunistparti og kom dermed under politisk kontrol fra Moskva. I forhandlingerne med vestmagterne talte Moskva derimod stadig om det ønskværdige i en sammenlægning af alle zonerne i et afmilitariseret og neutralt Tyskland. I foråret 1948 accepterede Frankrig, at den franske besættelseszone kunne slås sammen med den amerikansk-britiske, og i juni gennemførte de tre vestmagter en valutareform for både de vestlige besættelseszoner og Vestberlin, som definitivt brød med forestillingen om Tyskland som en økonomisk enhed. Valutareformen var samtidig den afgørende forudsætning for Vesttysklands økonomiske genopbygning.

Russernes svar var Berlinblokaden, mens Vestmagternes svar herpå var en improviseret luftbro, som i begyndelsen meget få troede på kunne opretholdes mere end nogle få dage. Resultatet var, at det gennem 11 måneder, hvor der blev gennemført ca. 200.000 flyvninger, lykkedes at holde Vestberlins godt 2,5 mio. indbyggere 150 km inde i den sovjetiske besættelseszone forsynet med alle livsfornødenheder. Der var op- og nedture og tilsyneladende håbløse situationer under blokaden, men luftbroens omfang og effektivitet overgik alles forventninger, og i maj 1949 måtte Sovjetunionen uden reelle modydelse hæve blokaden.⁵ Strukturelt og ideologisk blev Berlinblokaden en markant manifestation af den fremvoksende bipolaritet i Europa som en konflikt mellem demokrati og diktatur.

De tre vestmagter var siden efteråret 1946 mere eller mindre entydigt nået til den konklusion, at et delt Tyskland var det eneste alternativ til et russisk domineret samlet Tyskland, og de havde derfor i nogen tid forberedt dannelsen af en vesttysk stat på basis af de tre vestlige besættelseszoner. I maj 1949 blev Forbundsrepublikken Tyskland grundlagt. Sovjetunionens reaktion kom umiddelbart efter med omdannelsen af Østzonen til Den Tyske Demokratiske Republik (DDR).

Trumandoktrinen og Marshallplanen

I USA og Vesteuropa var det ikke så meget frygten for et direkte sovjetisk angreb, der var den afgørende trussel de første år efter 1945, som frygten for at

⁵ Ann & John Tusa, *The Berlin Blockade*, 1988.

Sovjetunionen kunne bruge de enorme økonomiske og sociale problemer i det krigsødelagte Europa til langsomt at fratage vesteuropæerne troen på en fremtid uden for Sovjetunionens indflydelse. Truslen var, at kombinationen af økonomisk kaos og aktive lokale kommunistpartier kunne danne basis for en mere eller mindre åbenlys sovjetisk politisk pression. Derfor var der fra vesteuropæisk politikere af såvel borgerlig som socialdemokratisk observans et stadigt pres på USA for at engagere sig økonomisk og politisk-moralsk og efterhånden også med militære garantier i Europa.⁶ Ikke mindst Storbritannien med Labour-regeringens udenrigsminister Ernest Bevin i spidsen var her et nøgleland. De europæiske politikere var fuldt bevidste om, at deres vigtigste modpart i USA var den republikanske højrefløj, der som Bevin og meningsfæller var meget anti-kommunistiske, men ikke ville bruge amerikanske skatteyderes hårdt tjente penge på formål langt fra USA.⁷

Som en reaktion på krisen i Grækenland og Storbritanniens tilbagetrækning fra området spillede præsident Truman ud med en tale til Kongressen i marts 1947 om økonomisk hjælp til Grækenland og Tyrkiet, som siden blev kaldt Trumandoktrinen. Præsidentens tale blev udformet i bevidstheden om, at kun en dramatisk og ideologisk ladet appel om kampen mellem frihed og tyranni som to forskellige livsformer kunne vække den amerikanske befolkning fra dets iboende isolationisme, så deres repræsentanter i Kongressen turde bruge penge på lande fjernt fra USA. Det var en retorik, som var i overensstemmelse med nogle grundlæggende træk i amerikansk historie, men som både centralt placerede amerikanske kommentatorer og andre medlemmer af Truman-administrationen mente indlejrede amerikansk udenrigspolitik under den kolde krig i en selvskabt fælde.⁸ Men højstemt retorik eller ej – det amerikanske folk blev 'vækket' til en stor økonomisk og politisk indsats langt fra USA's kyster. Det centrale var, at der efter Trumans tale blev udviklet en inddæmningspolitik („containment“) over for Sovjetunionen, som de første år lagde vægt på økonomiske midler, mens militære senere blev dominerende (se kapitel 3).

I sommeren 1947 holdt udenrigsminister Marshall en tale, hvor han fremlagde nogle ideer om amerikansk hjælp til Europas økonomiske genopbygning, som i de følgende år blev udmøntet i Marshallplanen. Ud fra ovennævnte tankegang om betydningen af økonomisk vækst og udvikling i et

⁶ Geir Lundestad, *Øst, Vest, Nord, Sør. Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, 2000, s. 42f.

⁷ Allan Bullock, *Ernest Bevin. Foreign Secretary 1945-1951*, 1983, s. 357f; Melvyn P. Leffler, *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration, and the Cold War*, 1992, s. 148f. Bevin spillede også en vigtig rolle i den første organisering af luftbroen til Berlin, se Bullock, *Ernest Bevin*, s. 571-85.

⁸ John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*, 1972, s. 346-52; et eksempel på en skeptisk holdning hos en diplomat, der siden 1934 havde haft en central rolle i udformningen af amerikansk sovjetpolitik, var Charles E. Bohlen, *Witness to History 1929-1969*, 1983, s. 261. Iflg. Bohlen syntes også George Marshall, der var blevet udenrigsminister to måneder tidligere, at Trumans tale var for farvestrålende („a little too much flamboyant“).

krigshæret Europa havde Marshallhjælpen til formål at stimulere verdenshandelen og de vesteuropæiske økonomier gennem kreditter og favorable vilkår for udenrigshandel. I alt dette var Bevin den vigtigste initiativtager, idet han hurtigt greb chancen for at engagere USA i genopbygningen af Europa. Stalins første reaktion på Marshalls tilbud var, at kapitalisterne måtte være desperante i deres behov for at undgå en økonomisk krise, men at Sovjetunionen og de østeuropæiske lande burde bruge en gunstig lejlighed og deltage i udformningen af planerne.⁹ Stalin skiftede dog meget hurtigt opfattelse, da han erkendte, at Sovjetunionens økonomiske autonomi og lukkethed kunne blive truet. De østeuropæiske lande blev så efter en konference i Paris i sommeren 1947 tvunget til at afslå deltagelse i Marshallplanen. Det sovjetiske afslag passede med ønskerne hos flere af vestmagterne, som frygtede, at sovjetisk deltagelse ville blive brugt til et forsøg på at hindre, at de europæiske lande kunne fremlægge en koordineret og meningsfuld samarbejdsplan for genopbygning af de vesteuropæiske økonomier. I forlængelse heraf dannedes i 1948 OEEC („Organization for European Economic Co-operation“), der på mellemstatslig basis skulle administrere hjælpen. Derimod afviste Storbritannien at være med, da USA støttede dannelsen af det Europæiske Kul- og Stålfællesskab (EKSF) i 1951, først og fremmest fordi organisationen havde overstatslige træk. EKSF blev en forløber for Det Europæiske Fællesskab (EF).

Alt i alt var Marshall-planen og den sovjetiske reaktion på den et vendepunkt i den kolde krigs tidlige udvikling. Den fremvoksende bipolaritet i Europa var først og fremmest en følge af de økonomiske, sociale og politiske samfundsstrukturer, der voksede frem i de af Sovjetunionen dominerede dele af Østeuropa og i den sovjetiske besættelseszone i Tyskland.¹⁰ Disse samfundsstrukturer blev låst fast, da de østeuropæiske lande ikke fik mulighed for at deltage i Marshall-planen, fordi Stalin mente, at planen ville undergrave den sovjetiske økonomiske struktur og dens indførelse i Østeuropa. Det havde den sovjetiske diktator efter alt at dømme ret i.

Atlantpagten

Siden 1947 havde Storbritannien, Frankrig, Belgien og Holland haft forskellige ønsker og løsere planer om at etablere et vestligt forsvarssamarbejde. Bevin søgte tidligt at overbevise amerikanske politikere og embedsmænd om, at et overordnet sikkerhedspolitisk samarbejde mellem USA og Vesteuropa

⁹ Det følgende bygger især på: John Lewis Gaddis, *We Now Know. Rethinking Cold war History*, 1997, s. 41f; Zubok and Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, s. 50f.; Vladislav Zubok, „Stalin's Plans and Russian Archives“, *Diplomatic History*, Vol. 21 (2), 1997.

¹⁰ William C. Cromwell, „The Marshall Plan, Britain, and the Cold War“, *Review of International Studies* (1982), 8, s. 233-49.

var nødvendigt for at skabe den fornødne politiske stabilitet som grundlag for økonomisk og social genopbygning. I Truman-administrationen var der forskellige opfattelser, idet én gruppe var enige, mens en anden gruppe så truslen mod Vesteuropa som primært politisk og derfor fandt, at den skulle mødes med økonomiske midler. Flere mente også, at det monopol på atombomben, som USA havde haft siden den første atombombesprængning i sommeren 1945, overflødiggjorde udviklingen af en traditionel militæralliance. Atombomben blev anset for et tilstrækkeligt afskrækkelsesmiddel, og dens diplomatiske symbolværdi blev af mange anset for høj. I realiteten synes den amerikanske atomafskrækkelse dog at have været nært filtret sammen med selv-afskrækkelse, både da USA havde monopol på bomben (1945-49), og før det amerikanske fastland kunne nås af sovjetiske fly og raketter fra slutningen af 1950'erne.¹¹

I en uklar situation, hvor der var usikkerhed om de rette midler i inddæmningspolitikken, og ingen kunne eller ville tage initiativet, gav kuppet i Prag i februar 1948 det afgørende skub til forhandlingerne om det, som i foråret 1949 blev til Atlantpagten (NATO). Formålet var at opbygge en organisatorisk ramme som kunne manifestere og symbolisere en amerikansk garanti om hjælp mod forskellige former for politisk-voldelig undergravning og femtekolonne virksomhed, som det var sket i Tjekkosllovakiet – ikke i første omgang at skabe en egentlig militæralliance mod en ydre militær trussel. I de undersøgende samtaler mellem USA, Canada og de ovennævnte vesteuropæiske lande med Storbritannien i spidsen om forskellige samarbejdsformer udvikledes gradvist i sidste halvdel af 1948 en fælles opfattelse af det mulige og det nødvendige med hensyn til oprettelsen af en politisk alliance mellem de to sider af Atlanterhavet. Formelt skulle det være en gensidig garantipagt, men reelt var der tale om en ensidig amerikansk garanti til de europæiske lande, som kunne og ville deltage.¹² I april 1949 blev Atlantpagten undertegnet i Washington.

Den kolde krig militariseres og globaliseres

I efteråret 1949 sprængte Sovjetunionen sin første atombombe, og i Kina sejrede de kinesiske kommunister i borgerkrigen. Begge dele medførte stærke reaktioner i amerikansk politik med beskyldninger mod Truman-administrationen for at føre en alt for svag udenrigspolitik. Tidligt i 1950 besluttede USA at fremstille brintbomben, og senere på foråret fremlagdes det såkaldte NSC-

¹¹ John Lewis Gaddis, "The origins of Self-Deterrence: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1945-1958" i Gaddis, *The Long Peace. Inquiries Into the History and the Cold War*, 1987, s. 104-46.

¹² Nikolaj Petersen, „Who Pulled Whom and How Much? Britain, the United States, and the Making of the North Atlantic Treaty“, i *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 11 (2), 1982.

68, som lagde op til en kraftig styrkelse af det militære element i inddæmningspolitikken. Et par måneder senere bevirkede Koreakrigen, at en kraftig amerikansk oprustning kunne gennemføres, og efter få år blev en ide om Vesttysklands medlemskab af NATO nogenlunde acceptabel for de vesteuropæiske medlemmer. Umiddelbart fik Koreakrigen en række konsekvenser for militariseringen af den kolde krig.

Krig i Korea og krigsfrygt i Europa

Det kommunistiske Nordkoreas invasion i Sydkorea i juni 1950 udgjorde et andet vendepunkt i den kolde krig. Vestmagterne opfattede ikke kun invasionen som sovjetisk ekspansionisme i Asien, men som et forvarsel om en sovjetisk invasion i Vesteuropa. Samtidig fik USA's indtræden i Koreakrigen under FN-mandat de europæiske NATO-lande til at frygte en mangel på tilstrækkelig amerikansk beskyttelse ved et eventuelt sovjetisk angreb på Vesteuropa. Koreakrigen øgede således følelsen af Vestens militære sårbarhed, så meget desto mere som det kommunistiske Kina i juli 1950 engagerede sig på Nordkoreas side. Koreakrigen skabte derved det politiske klima for en genoprustning af Forbundsrepublikken. I september 1950 foreslog Frankrig oprettelsen af en Europahær, der inkluderede de tyske styrker. Samtidig udbyggede vestmagterne det europæiske forsvarsberedskab, der siden Atlantpagtens undertegnelse i april 1949 først og fremmest havde beroet på amerikanske og britiske fly- og flådestyrker. I april 1951 blev en fælles militærkommando, SHAPE, oprettet i Paris under ledelse af den amerikanske general Dwight D. Eisenhower, og i februar 1952 vedtog NATO-rådet en stærk konventionel oprustning.

Vesttyskland i NATO

Planerne om en genoprustning af Vesttyskland vakte stærk bekymring i Moskva. I 1952 havde Stalin foreslået et genforenet Tyskland uden tilstedeværelse af fremmede tropper og med mulighed for oprettelse af en national tysk hær. Vestmagterne havde affærdiget forslaget som et forsøg på at forhale Vesttysklands genoprustning, hvilket formentlig også havde været hensigten, om end strategien i Kreml grundet Stalins svigtende helbred var meget flydende på dette tidspunkt. For at forhindre genoprettelsen af en tysk hær forsøgte Beria efter Stalins død i foråret 1953 at opnå vestmagternes opbakning til en mere radikal løsning af Tysklandsspørgsmålet. Den gik i hovedsagen ud på at gøre DDR til en autonom provins i et genforenet Tyskland. De øvrige sovjetiske ledere var imidlertid skeptiske over for tanken, navnlig da der i Østtyskland i sommeren 1953 udbrød et oprør vendt mod den kommunistiske regering. Beria blev kort efter fjernet fra magten, og den sovjetiske Tysklandspolitik antog en mere reaktiv karakter. For at hindre Vesttysklands gen-

oprustning og integration i NATO forsøgte Molotov i 1954 at vinde de vesteuropæiske NATO-landes støtte til en aleuropæisk sikkerhedsordning uden om USA.

Da det franske parlament i 1954 nedstemte forslaget om en Europahær, øjnede sovjetledelsen chancen for en forpurring af den tyske genoprustning. Men i stedet fandt Vestmagterne på en anden løsningsmodel, der kunne udnytte Tysklands potentielle militære styrke i udviklingen af det vestlige forsvar, samtidig med at en vis kontrol med vesttyskernes udenrigspolitik kunne opretholdes. Med Parisaftalerne i december 1954 besluttede vestmagterne at optage Vesttyskland i NATO. Optagelsen forudsatte bl.a., at Tyskland fraskrev sig retten til at erhverve kernevåben og til at etablere styrker, der ikke indgik i NATO's militære integration. Med Vesttyskland i NATO og udviklingen af en vesttysk hær blev det fremskudte konventionelle forsvar mindre afhængigt af de amerikanske atomvåben. Som modtræk til denne styrkelse af det vesteuropæiske forsvar dannede Sovjetunionen i 1955 Warszawapagten bestående af Sovjetunionen og de østeuropæiske lande på nær Jugoslavien.

De første år efter Stalins død udviklede de sovjetiske ledere ideer om fredelig sameksistens som en slags pusterum i konfrontationen mellem de socialistiske og de kapitalistiske lande, hvor krig var erstattet af fredelig konkurrence og et vist samarbejde mellem de to samfundssystemer (se kapitel 3). Denne tankegang og ønsket om Vestens anerkendelse som ligeværdig forhandlingspartner frem for en status som det internationale samfunds paria var drivkraften bag Khrusjtjovs deltagelse i 'de fire stores' topmøde i Genève i sommeren 1955, som var det første af sin art siden Jalta- og Potsdam-konferencerne. Mødet førte ikke til håndgribelige resultater, men i den første tid efter talte man forhåbningsfuldt om „ånden fra Genève“ og om détente.

Den tredje verden i den kolde krig

Den ny ledelse i Moskva begyndte i midten af 1950'erne at fremme Sovjetunionens udenrigspolitiske interesser igennem hjælpeprogrammer til en række tidligere kolonier. Allerede i 1950 var Sovjetunionen begyndt at vende sin opmærksomhed mod Asien med økonomisk støtte til det kommunistiske Kina, Nordkorea og Indokinas nationalister, der siden 1953 havde villet løsrive sig fra Frankrig. Det havde givet anledning til amerikanske gisninger om, at den succesfulde inddæmning af kommunismen i Vesteuropa havde fået Sovjetunionen til at søge svage punkter i Asien og Mellemøsten. Efter i 1954-55 forgæves at have støttet franskmændene i Indokina forsøgte amerikanerne med udenrigsminister John Foster Dulles i spidsen at oprette et system af pagter for at inddæmme Sovjetunionen globalt, først med etableringen af SEATO som en forsvarspagt bestående af USA, Storbritannien, Frankrig, Australien, New Zealand, Filippinerne, Thailand og Pakistan. SEATO skulle udfylde et asiatisk tomrum i det vestlige forsvarssystem. Tilbage var kun det

'hul', der strakte sig fra Tyrkiet og Pakistan og ind i Mellemøsten. Det forsøgte USA i 1955 at lukke med Bagdad-pagten bestående af Tyrkiet, Pakistan, Storbritannien, Iran og Irak.¹³

Vesten formåede dog aldrig at vinde den arabiske verdens loyalitet i kampen mod kommunismen. Dertil var den arabiske nationalisme for stærk og erfaringerne med vestligt koloniherrdømme for tæt på. Værst gik det i forbindelse med de fejlslagne forsøg på at fravriste den ægyptiske leder, oberst Gamal Abdel Nasser, kontrollen med Suezkanal-selskabet, som Nasser nationaliserede i 1956. Trods USA's afstandtagen fra den hemmelige aftale rettet imod Ægypten, som Storbritannien, Frankrig og Israel indgik i efteråret 1956, blev slutresultatet øget opslutning til Sovjetunionen i den arabiske verden. Det skyldtes en tro på, at det i højere grad var Sovjetunionens trusler om brug af atomvåben end det amerikanske pres, der fik de to tidligere kolonimagter til at opgive deres ønske om at vælte Nasser.

De afkoloniserede landes involvering i den kolde krig skabte et nyt fænomen, nemlig gruppen af „alliancefrie lande“, der første gang markerede sig ved Bandung-konferencen på Java i 1955 under ledelse af Indonesien, Indien og Jugoslavien. De 29 deltagende lande fra Afrika, Asien og Mellemøsten var ikke neutrale i traditionel forstand. Deres strategi var at spille på sympati i håb om at opnå økonomisk støtte samtidig med at bevare deres nyvundne uafhængighed.¹⁴ Sovjetunionen søgte at anvende disse landes ønsker som et værktøj til at indskrænke USA's indflydelse i den tredje verden. Fra 1956 indledte Khrusjtjov en udvidelse af de sovjetiske interessesfærer med støtte til de nye regimer i Asien, Afrika og Mellemøsten.¹⁵ Den økonomiske klientstatus og i enkelte tilfælde våbenleverancer bakket op af Khrusjtjovs omfattende besøgsvirksomhed i den tredje verden fik det til at se ud, som om den globale magtbalance i perioden afgørende tippede over til fordel for Sovjetunionen. Sådan frygtede mange vestlige iagttagere det, og sådan fremstillede Sovjetledelsen selv situationen.

Fra opbrud i østblokken til Cubakrise

Det begyndende opgør med Stalin på SUKP's 20. partikongres i februar 1956 og Khrusjtjovs direkte kritik af Stalin på et umiddelbart efterfølgende hemmeligt møde med de sovjetiske og østeuropæiske delegerede havde en række uforudsete konsekvenser for Sovjetunionens kontrol med de kommunistiske lande i Østeuropa.¹⁶ I løbet af foråret, sommeren og efteråret 1956 opstod

¹³ Da Irak forlod Bagdad-pagten i 1958 ændrede organisationen navn til CENTO.

¹⁴ L. W. Martin, *Neutralism and Nonalignment*, 1962.

¹⁵ William Taubman, *Khrushchev. The Man and His Era*, 2003, s. 354.

¹⁶ Sst., s. 270-99.

stor uro i Polen og Ungarn, som begge havde stærke historiske traditioner for national selvstændighed, og for en kort tid blev der for alvor rokket ved sovjetimperiet.¹⁷

Oprør i Østeuropa

Først meldte problemerne sig i Polen. Oven på voldsomme strejker og demonstrationer i sommeren 1956 genindsatte det polske kommunistparti imod Sovjetunionens ønske i efteråret den tidligere udrensede Wladyslaw Gomulka som leder af kommunistpartiet. Sovjetledelsen var så meget imod denne udvikling og bange for, at Polen ville forlade den socialistiske lejr, at de på et tidspunkt havde sat de sovjetiske styrker i Polen i alarmtilstand sammen med militære enheder i det baltiske område og Østersøflåden. Som modforanstaltning mobiliserede polakkerne deres interne sikkerhedsstyrker, og krig mellem to medlemmer af Warszawapagten syntes umiddelbart forestående. Efter megen diskussion og usikkerhed i Kreml valgte russerne dog i sidste ende at affinde sig med den nye ledelse i Warszawa, der garanterede fortsat polsk kommunisme og medlemskab af Warszawapagten.¹⁸ Men det endnu voldsommere folkelige oprør, der fandt sted på samme tid i Ungarn, valgte Khrusjtjov – efter i første omgang tilsyneladende at have accepteret det – at standse med militær magt. Da den nye ungarske leder Imre Nagy bebudede Ungarns udtræden af Warszawapagten, erklærede landets neutralitet og appellerede til FN om hjælp til at forsvare neutraliteten, besluttede en usikker sovjetledelse efter en del vaklen at gribe til en invasion. Kampene mellem den røde hær og de ungarske frihedskæmpere kostede ca. 3.000 ungarere og godt 600 sovjetiske soldater livet. Efterfølgende blev ca. 22.000 ungarere fængslet og 300 henrettet. Op mod 200.000 var flygtet til Vesten.¹⁹

Opstandene gjorde et alvorligt indhug i Khrusjtjovs ideologiske prestige. Efter det begyndende opgør med Stalin og et forsigtigt tøbrud i Sovjetunionen samtidig med den fredelige sameksistenslinje i udenrigspolitikken havde han fra 1955 søgt at få den kommunistiske bevægelse til på verdensplan at tale med én stemme, et projekt, der bl.a. havde ført til Sovjetunionens forsoning med Titos Jugoslavien, som i 1948 var blevet fordømt af Stalin. Begivenhederne i Ungarn efteråret 1956 efterlod et indtryk af en kommunistisk bevægelse, hvis sammenhængskraft byggede på tvang og ikke på folkelig tilslutning. Khrusjtjovs indrømmelse af Stalins fejltagelser kom fra 1956 til at stå i et nyt lys og fik kommunismens tiltrækningskraft i Vesteuropa til at svinde yderligere.

¹⁷ Lundestad, *Øst, Vest, Nord, Sør*, s. 194f.

¹⁸ Taubman, *Khrushchev*, s. 289-94.

¹⁹ Csaba Békés, Malcolm Byrne and János M. Rainer (eds.), *The 1956 Hungarian Revolution. A History in Documents*, 2002; William I. Hitchcock, *The Struggle for Europe. The Turbulent History of a Divided Continent 1945-2002*, s. 212-13; Aleksandr Stykalin, "The Hungarian Crisis of 1956: The Soviet Role in the Light of New Archival Documents", i *Cold War History*, Vol. 2 (2), 2001.

Atomvåbenproblemer i NATO

Fra midten af 1950'erne opstod i vestlige regeringer og i NATO-alliancen bekymringer om den sovjetiske udvikling af kernevåben, der både havde rod i forskellige balancebetragtninger og i overvejelser om, hvordan den amerikanske garanti til Vesteuropa – til tider benævnt den amerikanske atomparaply – kunne gøres troværdig, efterhånden som sovjetiske fly og raketter kunne nå USA. Først observerede amerikanerne i midten af 1950'erne med uro den sovjetiske udvikling inden for langtrækkende strategiske bombefly. Luftrekonoscering og sovjetiske fremvisninger af lange rækker af nye bombefly i forbindelse med militærparader på og over Den Røde Plads i Moskva gav amerikanerne anledning til at tro, at Sovjetunionen var i færd med at overhale USA, hvad angik bombemaskiner. Det skabte troen på et såkaldt „bomber gap“. Efter et par år viste det sig at være en illusion, som bl.a. byggede på, at russerne ved paraden havde sendt de samme fly hen over Den Røde Plads flere gange!²⁰

Da Sovjetunionen i 1957 havde udviklet interkontinentale raketter og opsendte satellitten Sputnik, bredte der sig en frygt i Vesten for, at sovjetisk missilteknologi var ved at overhale USA's. Den vestlige presse talte fra da af om en „missilkløft“, en tro, som Khrusjtjov bidrog til med sine taler om Sovjetunionens mægtige atomvåbenstyrker. Kernevåbnene blev annonceret som værende USA's overlegne, skønt de sovjetiske atomraketter i ubådsflåden og det sovjetiske flyevåben stadig var teknologisk bagefter de amerikanske. Også missilkløften i sovjetisk favør viste sig efter få år at være en illusion, og i begyndelsen af 1961 blev det klart, at det faktisk var USA, som havde en langt større raketstyrke end Sovjetunionen. Forinden førte bekymringerne om den sovjetiske atomvåbenudvikling dog til en amerikansk beslutning i 1957 om at udstationere mellemdistanceraketter i Europa, ligesom der blev gennemført en stærk amerikansk raketoprustning, der blev yderligere forstærket i begyndelsen af Kennedy-administrationen i 1961. Sovjetunionen søgte at imødegå disse udviklinger ved bl.a. at fremlægge en række forslag om kernevåbenfri zoner i Europa som, hvis de blev implementeret, ville sikre Sovjetunionen en atomvåbenfri zone langs hele dens vestlige periferi.

Berlinkriser og Cubakrisen

Efter gennem et par år at have været mere imødekommende ændrede den sovjetiske leder tysklandspolitik fra efteråret 1958. I en tale i Moskva og i breve til de tre andre besættelsesmagter i november 1958 fastslog Khrusjtjov, at vestmagterne misbrugte deres tilstedeværelse i Vestberlin til at iværksætte

²⁰ Lawrence Freedman. *US Intelligence and the Soviet Strategic Thought*, 1977, s. 66-67.

handlinger rettet imod DDR og andre lande i den socialistiske lejr. Dermed havde de brudt Potsdam-aftalerne fra sommeren 1945. Det kunne ikke fortsætte, og den sovjetiske leder erklærede, at hvis der ikke inden seks måneder blev sluttet en fredstraktat med de to tyske stater eller et forenet Tyskland, ville Sovjetunionen være løst fra sine forpligtelser ifølge Potsdam-aftalerne og kunne overlade DDR alle rettigheder som suveræn stat, inklusive retten til at overvåge alle adgangsvejene til Berlin fra Vesttyskland. Vestberlin kunne blive en demilitariseret fristad, og DDR ville få mulighed for effektivt at sætte en stopper for flygtningestrømmen.

Der var mange spekulationer om, hvad der fik Khrusjtjov til at stille sådanne krav. Var det angsten for, at Vesttyskland skulle få adgang til atomvåben, en angst som jo blev delt af mange i Vesten? Nyere arkivstudier viser, at det afgørende for sovjetlederen var bekymring for DDR's fortsatte levedygtighed og ønsket om prestige ved succesfulde forhandlinger med Vesten efter at have udbasuneret skrappe krav.²¹ Men den sovjetiske leder trak efter nogle måneder sine ultimative krav tilbage. Både Khrusjtjovs egen frygt for krig trods det bombastiske sprog i taler og private samtaler med vestlige politikere samt frygten for Ulbrichts aggressive og ensidige handlinger førte til, at Sovjet opgav en separat fredstraktat med DDR. Nye forhandlinger mellem den sovjetiske og den amerikanske udenrigsminister bidrog også til at løse op for krisen.

Et par år senere synes Khrusjtjov at have fået fornyet selvtillid til at presse på i Berlin, dels på grund af den amerikanske fiasko i forbindelse med det mislykkede forsøg på at invadere Cuba i foråret 1961, dels på grund af præsident Kennedys optræden på topmødet i Wien i juni 1961, som den sovjetiske leder opfattede som et svaghedstegn.²² Det endte med, at DDR-styret i august 1961 fik den mur, Ulbricht længe havde ønsket, og som betød en fuldstændig adskillelse mellem de to dele af Berlin. De tiltagende flygtningestrømme fra Øst- til Vestberlin havde især siden oprøret i 1953 truet med at dræne DDR-staten for den arbejdsdygtige del af befolkningen og dermed føre til økonomisk ruin. Khrusjtjov havde derimod længe strittet imod at lukke den frie forbindelse mellem de to dele af Berlin, fordi han som engageret leninist mente, at DDR skulle være en socialistisk mønsterstat, som viste socialismens overlegenhed.

I foråret 1962 valgte Khrusjtjov efter en række mere eller mindre sammenhængende overvejelser og instinktive fornemmelser af Kennedy-administrationens risikovillighed og handlekraft at styrke sin og den socialistiske verdens position ved at placere raketter med atomvåben på Cuba.²³ Cuba var ved et

²¹ Hope M. Harrison, *Driving the Soviets Up the Wall. Soviet-East German Relations, 1953-1961*, 2003.

²² Petr Lunák, „Khrushchev and the Berlin Crisis: Soviet Brinkmanship Seen from Inside“, i *Cold War History*, Vol. 3 (2) 2003.

²³ Taubman, *Khrushchev*, s. 529-77.

Billedmateriale fra amerikanske rekognosceringsflyvninger over Cuba fremvises, mens Adlai Stevenson (til højre) beskriver fotografierne. Yderst til venstre ses den sovjetiske ambassadør Valerian Sorin. (NARA)

oprør mod Batista, der var en USA-venlig diktator, i 1959 blevet kommunistisk, og USA havde uden held søgt at genindsætte en provestlig regering i april 1961 under det CIA-styrede invasionsforsøg i Svinebugten (omtalt ovenfor). Da Sovjetunionen i oktober 1962 til Kennedy-administrationens store overraskelse sendte skibe lastede med atomraketter til Cuba, opfattede USA det som en direkte trussel mod amerikansk territorium og en alvorlig begrænsning af atomafskrækkelsen. Cubakrisen blev den første styrkeprøve mellem Sovjetunionen og USA, hvor atomvåbnet direkte blev anvendt som pression. Krisen tilspidsedes i slutningen af oktober, da Kennedy, efter indgående og langvarige diskussioner om den mest hensigtsmæssige amerikanske adfærd i en yderst farlig situation, indførte en blokade af øen, bakket op af et højt militært beredskab. Efter et par højspændte dage, hvor situationens alvor var evident også for den sovjetiske leder, førte det til sovjetisk tilbagetrækning.²⁴ Khrusjtjovs forsøg på at installere raketter på Cuba var et risikofuldt vovestykke, som endte i fiasko også efter andre sovjetlederes opfattelse, og det blev en del af baggrunden for hans afsættelse to år senere. Cubakrisen førte også til en periode med afspænding (se kapitel 28).

²⁴ James G. Blight and Dsvid A. Welch (eds.), *Intelligence and the Cuban Missile Crisis*, 1998; Aleksandr Fursenko and Timothy Naftali, *'One hell of a Gamble'. Khrushchev, Castro, Kennedy, and the Cuban Missile Crisis 1958-1964*, 1997.